

ПОГЛЯДИ М. П. ДРАГОМАНОВА НА ФЕДЕРАТИВНИЙ УСТРІЙ СУСПІЛЬСТВА

Серед оціночних характеристик наукової і громадської діяльності Драгоманова, даних йому різними авторами ще за життя й до наших днів, можна зустріти такі, як “позитивіст”, “соціал-утопіст”, “буржуазний ліберал”, “буржуазний демократ, який еволюціонував до лібералізму”, “буржуазний просвітитель”, “український націоналіст”, “вождь ліберально-буржуазних націоналістів України”, “федераліст”, “дрібнобуржуазний демократичний діяч”, “дрібнобуржуазний соціаліст”, і т. д. і т. п.

Але хто ж був він насправді? Історики теж не дають однозначної відповіді, Грушевський М. в праці “Освобождение России и украинский вопрос” називає “еволюційним соціалістом”, О. Дейч взагалі до кінця не розуміє його поглядів а саме перемін – “Драгоманов в изгнании” А сам автор –федераліст виносить собі вирок “космополіта” Листи на Наддніпрянську Україну.

З самого початку своєї діяльності він називав себе демократом і соціалістом, віддаючи перевагу мирному, еволюційному шляху розвитку суспільства, який вважав найбільш гуманним і справедливим. Та насамперед М. П. Драгоманов був видатним ученим – істориком, етнографом, літературознавцем, політологом, соціологом, політичним мислителем і активним культурно-освітнім діячем, який надзвичайно багато зробив для національно-культурного, політичного і соціального пробудження українського народу в переломний період його історії в другій половині XIX ст.

Драгоманов сформувався як видатний учений європейського масштабу і енциклопедичних знань, у фокусі яких лежала історична доля і культура його рідного українського народу. В Женеві М. П. Драгоманов подібно до Герцена організував українське безцензурне видання “Вільне слово”, а також випускав збірники “Громада”, серії брошур та інші видання, розраховані не лише на українських читачів, а й на зарубіжну громадськість.

Ініціатор і засновник українського організованого політичного руху, духовний натхненник і теоретик так званого громадського соціалізму і федералізму, М. П. Драгоманов послідовно виступав проти колонізаторської політики царату щодо українського та інших народів, рішуче засуджував політику московського централізму і русифікацію, протиставляючи їм право всіх народів на демократичну рівність. І саме тому він ніколи не виступав проти російського народу та його культури, яку завжди високо шанував. Про це свідчить вся величезна творча спадщина М. П. Драгоманова та його плідна громадсько-політична і культурно-освітня діяльність, якщо знайомитися з нею неупереджено.

Конституціоналізм і лібералізм для М. Драгоманова були майже синонімами. Боротьбу за політичну свободу він вважав іманентно притаманною лібералізму. Із цієї посилки робився висновок, що радикально-демократичні, соціалістичні течії політичної думки, які включають у свої програми ідею політичної свободи, є певною мірою і носіями лібералізму, бо лібералізм – це доктрина соціального партнерства, відображення інтересів усіх груп населення, “органічний”, а не “механічний компроміс”, “союз” усіх політичних партій, взаємне врахування суперечливих інтересів не тільки індивідів, а й класів. Він підкреслював, що лібералізм корисний для соціалізму, бо призначений прокласти йому шлях. Тільки на основі суспільної і особистої свободи, встановленої за допомогою лібералізму, можливі пропаганда і здійснення соціалізму.

Ідеї Драгоманова про консенсус станів перегукуються з ідеями англійського лібералізму, зокрема Д. Мілля, принцип особистого щастя доповнив принципом погодження інтересів не лише особистих, а й класових, був провісником солідаристських концепцій. М. Драгоманова можна назвати прихильником солідарного індивідуалізму, для якого притаманне прагнення досягти балансу відповідальності кожного і солідарності всіх. При складанні соціально-економічної програми розвитку Росії він вважав за доцільне об'єднати максимум практичних заходів, запропонованих “досвідченими власниками” і “ліберальними різночинцями”, і мінімум вимог “соціал-демократичних”, “народних”, “робітничих” і т. п. партій в Західній Європі. Тільки враховуючи інтереси всіх класів і кожної особи, можна, на його думку, здійснити “велику політичну зміну” наполегливою і довгою спільною працею.

М. Драгоманов не закликав швидше досягти мети, перестрибуючи через необхідні етапи. Він був переконаний, що перед будь-яким суспільним рухом треба ставити конкретні, реальні цілі; абстрактні ж – породжують фанатиків. Тому в його працях відсутня ідея комунізму. Найбільше, що він міг запропонувати, це соціалізм – і то як далеку мету. О. Дейч звернув увагу на те, що М. Драгоманов жодне з соціалістичних вчень не поділяв повністю, знаходив у них недоліки, запевняв, що соціалізм – “це справа затяжна [1]. М. Грушевський називав М. Драгоманова еволюційним соціалістом” [2].

Михайло Петрович не був теоретиком соціалізму. Він лише ставив питання про державно-правові і соціально-економічні перетворення в суспільстві у напрямі до соціалізму, передбачаючи певну послідовність у політичній боротьбі: перший етап – конституціоналізм і лібералізм, тобто боротьба за політичну свободу і права людини; другий етап – соціалізм. Якщо на першому етапі “соціальна політика” покликана “зм'якшувати”, а не “знищувати зовсім несправедливості сучасного економічного устрою, заснованого на приватній власності”, то кінцеві політичні модифікації повинні супроводжуватись “корінними змінами економічного устрою, тобто переходом усієї землі і усіх знарядь виробництва у руки робітників, що

володіють рівномірними знаннями". Щодо соціальної несправедливості, то вона може бути усунена "тільки корінними змінами економічного устрою", такими, за яких селянство буде наділене "у великій більшості своїй поземельною власністю" [3]. Проблема федералізму перебуває у безпосередньому зв'язку з проблемою конституціоналізму в творчості М. Драгоманова як політичного мислителя. Зразу ж відзначимо, що терміни "федерація" і "федералізм" не тотожні. "Федерація" або "федеративна держава" – це аналітичні поняття, що означають особливі конституційні інститути, принципи, процедури. Федералізм же слід розглядати як принцип зв'язку частин і цілого в територіально-політичному устрої держави, а також як політико-правову ідею досягнення компромісу між загальнодержавними і місцевими інтересами [4]. Тобто поняття федералізму є ширшим, ніж таке, що стосується тільки державно-правових інститутів.

Говорячи про М. Драгоманова як федераліста, ми маємо на увазі не тільки той факт, що він був прихильником федеративної держави; термін "федерація", "федералістичні зв'язки", "федералізм" використовувались ним для позначення різноманітних форм сполучення між державами, а також між іншими громадськими і територіальними об'єднаннями, що не мають державного характеру. Так, у першому томі збірника "Громада" (1878) він розвинув програму ідеального устрою, що ґрунтується на федеративних відносинах між громадами. Але незабаром він відходить від суто громадівської трактовки федерації, утверджуючись на позиціях обласного федералізму, автономізму і децентралізму. Разом з тим з самого початку виїзду за кордон (1875) і до кінця життя (1895) М. Драгоманов поєднував пропаганду політичної свободи з боротьбою проти централізму і з проповіддю місцевого самоврядування. Його ідеалом була федеративна демократична республіка, в основу якої закладено принцип децентралізму, а конституціоналізм він розглядав як передумову утворення федеративної держави з широким місцевим самоврядуванням: "Конституційний уряд, – писав він, – це уряд монопольний, і його місія – підірвати у людей усяку віру в державу, в централізм і привести до федеративної республіки".

Не імпували М. Драгоманову і розмірковування Ф. Лассалля, який прямо заявляв, що "принцип національний" стосується великих, "культурних", державних народів, а недержавні мусять асимілюватись і зникнути. Лассальський підхід до теорії і практики слов'янського питання, за висловом М. Драгоманова, вмістив у собі "залишки старого німецького націоналізму, сильного особливо у тих, хто виховувався до революції 1848 р.". М. Драгоманов засуджував К. Лібкнехта за те, що він був на боці Туреччини під час визвольної боротьби слов'янських народів на Балканах і вважав російською вигадкою "південних слов'ян, що прагнуть свободи" [5].

Критично поставився Драгоманов й до народницького органу "Вперед" за несхвалення ним сербсько-хорватського руху проти Туреччини, за пораду балканським слов'янам почекати соціальної революції в Німеччині, Австрії, Росії. Він не міг сприйняти ідею П. Ткачова про несумісність принципу національності з принципом соціальної революції і про необхідність принести його в жертву останньому. Цей підхід він кваліфікував як такий, що нічим не відрізняється від офіційної ідеології щодо націй і недержавних народів, яка орієнтувала їх на згоду з поглиненням "сильними і сміливими расами", з політичною інтеграцією

Не без впливу невпинної антицентралістської пропаганди М. Драгоманова ліберальний рух в Росії й на Україні у 80-х – першій половині 90-х років XIX ст. відзначався сильними федералістськими симпатіями на відміну від революційно-народницького руху, в значній частині нейтралістського. Симпатії до федералізму тим більш природні для російського лібералізму, що останній значною мірою спирався на земства. Так, у програмно-політичному документі опозиційних земців "Ближайшие задачи земства", що був складений чернігівським земським діячем І. Петрункевичем у 1879 р. і виданий за кордоном у 1883 р., в майбутній конституційно-правовій державі земствам відводилась роль місцевих органів самоврядування, а федерація планувалася на основі територіально-обласного поділу, а не національної ознаки.

Погляди опозиційних земців на конституціоналізм і федералізм відповідали концепції М. Драгоманова, за якою місцеве самоврядування не може бути незалежним від державно-правового режиму, а політична свобода неможлива без місцевого самоврядування, демократії. Водночас у цих питаннях М. Драгоманов пішов далі, ніж земці-конституціоналісти, оскільки розглядав самоврядування народу як "основу для руху до соціальної справедливості", тобто до соціалізму, і глибоко повніше розробив цю проблему: дав визначення компетенцій головних одиниць місцевого самоврядування, показав ієрархію земств знизу доверху; вирішення суперечок про межі компетенції між органами місцевого самоврядування і центральним урядом відніс виключно до компетенції суду.

Говорячи про розмежування повноважень між центральною владою і місцевим самоврядуванням, він відмітив, що самоврядування на місцях може бути дійовим лише тоді, коли центральна влада блокуватиме тільки такі постанови і дії органів місцевого самоврядування, які "не упорядковані з основними законами і загальними інтересами державного союзу". Розв'язання таких суперечок має бути справою вищого суду з "відповідальністю державного чиновника за наслідки припинення, що ним зроблене". Повітові і обласні думи (а також голова держави) наділялися правом ставити питання про неузгодженість постанов центральної влади – Державної і Союзової дум – з основними законами держави і виносити їх на рішення вищого суду, на загальні збори його департаментів.

Отже, М. Драгоманов одним з перших у політичній думці Росії і України з такою чіткістю і категоричністю поставив питання про місцеве самоврядування, розуміючи його в тому значенні, яке надається цьому поняттю в парламентській демократії, а саме – самостійність "місць" щодо "центру".

Як бачимо, поряд з “горизонтальним” поділом влади М. Драгоманов пропагував і “вертикальний” поділ – між федерацією та її суб’єктами, надаючи йому більше значення. На противагу централізації, за якою державне управління здійснюється тільки згори, з одного центру, має місце й підпорядкованість органів влади і управління по вертикалі, тобто вищим органам. Децентралізація, на думку М. Драгоманова, припускає делегування на місця компетенції центральних органів, крім тих питань, що мають вихід на зовнішньополітичну діяльність, або на проміжні органи між центром і найнижчою територіально-адміністративною одиницею, тобто на рівень області. В його концепції федерації роль центру номінальна. Самоврядні обласні об’єднання становлять одну федеративну державу, а не центр, що стоїть над ними. Ні про який суверенітет центру він не веде мови. Єдина держава, за ним, може функціонувати тією мірою, якою виражає загальну інтегровану волю всіх суб’єктів союзу, тобто волю, що визначається по потребах всього громадянського суспільства, в основі якого – права громадян.

М. Драгоманов вважав, що автономія, самоврядування неможливі без політичної децентралізації, бо в централізованих державах, писав він, “не може бути ні правильної розверстки питань на місцеві і загальні, ні належної політичної школи в голосуванні по справах місцевих” [6]. Поняття децентралізації трактувалось ним ширше, ніж поняття самоуправління і автономії, тому що децентралізація припускає не тільки встановлення місцевої автономії і самоврядування, а й посилення влади місцевих органів і певною мірою незалежності, їхніх адміністративних дій. Такої точки зору стосовно масштабів децентралізації дотримувалася частина державознавців дореволюційної Росії. І можна вважати, що вони мали рацію. Слід зазначити, що у 80-і рр. XIX ст. М. Драгоманов поклав початок обґрунтуванню не тільки адміністративної, а й більш широкої – політичної – децентралізації з правом “місць” вирішувати самостійно питання законодавства, суду, управління, культури. В такому підході ця проблема на повен голос прозвучала лише на початку XX ст., особливо після революції 1905 р.

Звичайно, федералістська концепція М. Драгоманова не була позбавлена суперечностей. Унітарна держава і політичний централізм не одне і те ж. Як необхідно відрізнити політичну децентралізацію від федералізму, так не слід зв’язувати самоврядування лише з федералізмом. Воднораз немає нічого більш антидемократичного, як поглинення всього національного життя країни центром. Проте слід враховувати, що перші статті М. Драгоманова про федералізм і децентралізацію з’явилися одночасно з дослідженням М. Зейделя про федеративну державу і до праць П. Лабанди і Г. Еллінека з того ж питання. Безумовно, в той час важче було зрозуміти складний механізм конституційно-федеративних установ і відносин. Тим ціннішим є те, що М. Драгоманов одразу і багато в чому правильно оцінив сутність і основні риси федеративного устрою, виробив власну концепцію федеративно-автономної держави, що ґрунтується на принципі децентралізації, широкого місцевого самоврядування як гаранта демократизації суспільства.

М. Драгоманов вважав, що українці, прагнучи до незалежності, в масі своїй були позбавлені яскраво виявленого почуття національної відокремленості, чому чималою мірою сприяла їхня історія. Поділяючи автономно-федералістську і республіканську традиції прогресивної політико-правової думки на Україні, він наслідував і її, в цілому анти-сепаратистську спрямованість. У лекціях, рефератах, дебатах в Південно-Західному відділі географічного товариства, в статтях і бесідах з молоддю він доводив необхідність вирішення національного питання не сепаратистським шляхом, не шляхом політичного відокремлення, а шляхом федералізму, рівноправного союзу всіх націй і народів. Український сепаратизм, – не наша віра!” [7] – заявляв мислитель.

Драгоманов називав себе “космополітом”, засуджував національну нетерпимість і “національну самоспокусу”. Саме “європеїзм, або космополітизм, який не заперечує окремих національних варіацій загальних ідей і форм, – писав він в автобіографії, – є краща основа для українських автономних стремлень і... тепер усяка наука, як і політична діяльність повинна бути заснована на інтернаціональному фундаменті” [8]. В листах на Наддніпрянську Україну він писав, що принципом його діяльності в національній сфері є “космополітизм в ідеях і цілях, національність в основі і формах культурної роботи” [9]. М. Павлик також називав М. Драгоманова “космополітом, федералістом”, який “сильно критикував український націоналізм, вважаючи його беззмістовним, або реакційним” [10].

“Космополітизм” М. Драгоманова – це не зневага до всього вітчизняного, як і до чужого, це не політичний індеферентизм. Ідея “космополітизму” у М. Драгоманова означає відсутність націоналізму, прийняття рівності всіх народів, їх культури, їх мови, суспільно-політичного устрою, повага до національної гідності. Він виходив з того, що історія людства створюється і посувається дружинними зусиллями всіх націй і народів. Називаючи себе космополітом, він говорив не про “загальносвітову державу”, заради якої він повинен забути інтереси своєї України, котра входить у федеративний союз народів Росії, потім у федерацію всіх слов’янських народів і у федерацію народів світу, в яких жодна нація не буде поставлена вище іншої в соціально-культурному і в політичному плані.

Заперечуючи на справді, М. Драгоманов перший в XIX ст. виклав широку політичну програму не лише перед українськими, а й перед усіма опозиційними силами в Росії, розвинув ясно ґрунтовно справу політичної свободи. Він відіграв чималу роль у політичному осмисленні нації в XIX ст.

Політична позиція М. Драгоманова була не завжди однозначною, інколи не безперечною, але незмінно спрямованою до благородних і прогресивних цілей [11].

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Дейч А. М. П. Драгоманов в изгнании // Весник Европи. – 1913. – Т. X. – С. 211.
2. Грушевський М. Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки. – СПб., 1907. – С. 51.
3. Драгоманов М. П. Собрание политических сочинений. Т. 1. – Париж, 1905. – С. 348-351.
4. Там же. – С. 294.
5. Драгоманов М. П. Михаил Александрович Бакуни. Критико-биографический очерк. – Казань, 1906. – С. 78-79.
6. Громада. – 1878. – № 2. – Женева. – С. 579.
7. Там же. – С. 349.
8. Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці: В 2 т. – Т. 1. – К., 1970. – С. 465-466.
9. Драгоманов М. П. Листи на Наддніпрянську Україну. – К., 1917. – С. 42.
10. Памяти М. П. Драгоманова. Відчит М. Павлика на вечірницях, устроєних в його честь українською молодіжкою у Львові 13 липня 1901 р. – Чернівці, 1901. – С. 4.
11. Вісн. Ан УРСР. – № 9. – С. 90.

Аннотація

В статтє исследуются федеративные взгляды М. П. Драгоманова на строй общества во второй половине 19 века.

Куриленко О.

**М. П. ДРАГОМАНОВ ПРО “УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ”
В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПУБЛІЦИСТИЧНИХ ВИДАНЬ)**

XX – XXI ст. стали новими історичними етапами у формуванні української національної ідентичності та політико-національних орієнтирів українства, які, багато в чому, були задані ще політичною та культурною діяльністю українських мислителів другої половини XIX ст.

Початок XIX ст. в історії Європи відзначений процесами економічної модернізації та суспільних трансформацій, обумовлених промисловим переворотом, що розпочався з другої половини XVIII ст. в умовах кризи аграрно-ремісничої цивілізації і забезпечив її перехід до індустріального суспільства. Європі XIX ст. притаманний динамізм, що набагато перевершує все відоме нам з попередніх часів. Європа вібувала небаченою доти силою: технічними спроможностями, економічною могутністю, культурним розквітом, владою над рештою континентів. Головними символами Європи стали її двигуни: локомотиви, газові заводи, електричні генератори [1].

Жорстока розправа з королівською владою в революційній Франції спричинилася до перевороту в політичній свідомості, підготовленого американською революцією. Джерелом влади, витоком її харизми, ідейною санкцією, що її узаконувала (легітимізувала), була у традиційному суспільстві Божя воля, яка давала особливу силу монарху як “помазаннику Божому”. З крахом ідеології Божого помазання духовним джерелом державної влади ставав Народ [2].

Суспільні трансформації на початку століття були відзначені і змінами у політико-ідеологічній сфері, які пройшли під знаком засвоєння і переживання уроків Великої французької революції та формування концепції нації. Так, паралельно з становленням нових форм легітимізації влади в XIX ст. відбувається, за висловом Б. Андерсона, творення “нових уявлених спільнот – націй”, що заміщують дві попередні культурні системи: релігійну спільноту й династичну державу [3].

Проекція нових ідеологем з проблеми націотворення, що сформувались у Західній Європі, в соціокультурний простір слов'яно-православної цивілізації була відзначена рядом особливостей. На одну з них звертає увагу англійський дослідник Е. Сміт. Так, він зазначає, що “спершу від невеликих гуртків письменників та художників, які ретельно розробляли ідею нації (стадія А), ідея ширилась через патріотично владштованих агітаторів, викладачів та журналістів (стадія Б), до ширших верств населення, які й доносили її середнім і нижчим класам та масовим рухам (стадія В). Інакше кажучи, це пряме поширення ідеї від еліти культурної до еліти політичної, а далі масової мобілізації; у цьому разі “культуру” нема як відокремити від “політики”” [4].

Життєвий та науковий шлях видатного українського мислителя другої половини XIX ст. – М. П. Драгоманова є концентрованим вираженням вище вказаної тенденції.

У процесі розвитку й становленні національної свідомості та при формуванні концепційного виміру політичного націотворення другої половини XIX ст. творча спадщина М. П. Драгоманова створює фундамент